

ks. Adam Maj

Edukacja poprzez wolontariat

Wprowadzenie

Mimo że zakończył się rok szkolny 2016/2017 ogłoszony Rokiem Wolontariatu, to jednak wolontariat pozostaje ważnym wyzwaniem społecznym i indywidualnym oraz edukacyjnym. Jego znaczenie prospołeczne jest nie do przecenienia, podobnie jak indywidualne, stymulujące rozwój osobowy¹. Co więcej, funkcja społeczna i wychowawcza wolontariatu jest eksponowana w aktualnej reformie systemu edukacji i procesie szkolnej edukacji. Dlatego jest uzasadnione pytanie dotyczące znaczenia wolontariatu w procesie edukacji szkolnej: jak może służyć edukacji?

Przy czym pojęcie edukacji rozumiemy jako ogół wszelkich oddziaływań służących rozwojowi i formowaniu się osoby ludzkiej, jej zdolności życiowych². Tak ujęta edukacja obejmuje kształcenie (nauczanie i uczenie się) oraz wychowanie. Formalnym i istotnym środowiskiem edukacyjnym dzieci i młodzieży jest szkoła.

Wolontariat – elementy zjawiska

Wolontariat (łac. *voluntarius* – dobrowolny, ochotniczy) to świadoma, dobrowolna i bezpłatna praca na rzecz innych, wykraczająca poza związki rodzinno-przyjacielsko-koleżeńskie, utożsamiana „z filantropizmem, dobroczynnością i altruizmem”³. Wolontariat wiąże się z prospołecznością, która oznacza usposobienie i zdolność człowieka do podejmowania działań na rzecz drugiego człowieka i wartościom służącym budowaniu wspólnej egzystencji ludzkiej. Zatem działania wolontariatu ukierunkowane są na cele pozaosobiste:

- allocentryczne – nastawione na dobro konkretnej osoby;
- socjocentryczne – realizujące dobro grup społecznych, zbiorowości.

Ze względu na kryterium czasu wolontariat może być stały, systematycznie podejmowany przez dłuższy okres oraz akcyjny, jednorazowy lub cykliczny. Z uwagi na liczbę osób wolontariat bywa indywidualny lub grupowy.

¹ Por. W. Przygoda, *Wolontariat*, w: *Leksykon teologii pastoralnej*, red. R. Kamiński i inni, Lublin 2006, s. 907-911.

² Por. *Edukacja*, w: *Leksykon PWN. Pedagogika*, red. B. Milerski i B. Śliwerski, Warszawa 2000, s. 54.

³ K. Braun, *Wolontariat*, w: *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Radom 2016, s. 1337.

Biorąc pod uwagę miejsce realizacji, występuje wolontariat lokalny, krajowy czy zagraniczny.

Obszarem aktywności wolontariackiej są główne sektory życia publicznego m.in.: opieka zdrowotna, pomoc społeczna, działalność humanitarna i charytatywna, kultura, grupy mniejszościowe, sport, ochrona środowiska, wychowanie, edukacja.

Wsparcie wolontariackie może przyjąć formę: „1) materialną – dostarczanie potrzebnych przedmiotów, odzieży, pokrywanie kosztów związanych z leczeniem czy rehabilitacją; 2) emocjonalną – towarzyszenie osobom samotnym, odrzuconym; 3) edukacyjną – pomoc w wypełnianiu obowiązków szkolnych lub rozwoju indywidualnych zainteresowań; 4) opiekuńczą – sprawowanie opieki nad osobami starymi, chorymi; 5) moralną – wychowanie do wartości, wprowadzanie w system norm i zasad życia społecznego; 6) wartościującą – przywracanie jednostkom marginalizowanym wiary we własne siły, dowartościowywanie ich, podnoszenie samooceny; 7) motywacyjną – podtrzymywanie na duchu, zachęta do działania lub dokonywania życiowych zmian; 8) informacyjną – pomoc w udzielaniu porad, informacji, wypełnianiu dokumentów”⁴.

Można stwierdzić, że wolontariat jako działalność dobrowolna i bezpłatna obejmuje niemal wszystkie dziedziny życia indywidualnego i społecznego, z zastosowaniem adekwatnych form.

Trzeba zaznaczyć, że wolontariat jest regulowany przez polskie prawo ustawą z 24 IV 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie⁵, w której określono status prawny wolontariusza, wymagane kwalifikacje

oraz charakter świadczonej pracy jako bezpłatnej. Przedmiotem ustawy jest m.in. wolontariat rozumiany jako sposób uzyskiwania kwalifikacji zawodowych poprzez bezpłatną praktykę. Wśród instytucji stanowiących uprawniony podmiot do korzystania z działalności wolontariuszy znajduje się szkoła. Chodzi zatem o wolontariat zewnętrzny jako świadczenie usług dla szkoły. W naszej analizie zajmujemy się przede wszystkim wolontariatem wewnętrznym, organizowanym przez szkołę w ramach edukacji szkolnej – wychowania i kształcenia.

Wychowanie i kształcenie a wolontariat

Wśród różnorodnych funkcji wolontariatu, które M. Górecki ujmuje w dwóch kategoriach: autokreacyjnych i prospołecznych, eksponowane jest **wychowanie** jako podstawowy element procesu edukacji⁶. Autentyczne działanie wychowawcze polega na wspieraniu wychowanka „we wzrastaniu w *człowieczeństwie* (w *humanitas*) i w działaniu na rzecz pobudzenia do osobowego sposobu życia, a więc *wzbudzenia osoby* (maieu-tyka osoby)”, podkreśla M. Nowak⁷. Za Janem Pawłem II można stwierdzić, że „wychowanie jest przede wszystkim obdarzaniem człowieczeństwem – obdarzaniem dwustronnym”⁸.

W tym kontekście uzasadnione jest twierdzenie, że wolontariat to **szkoła człowieczeństwa**, rozwoju człowieczeństwa autentycznego wolontariusza, bez względu na jego wiek, zwłaszcza jednak w okresie dorastania, kiedy na fundamencie naturalnego rozwoju dokonuje się formacja osobowa wychowanka – wolontariusza.

⁴ Tamże, s. 1338.

⁵ Ustawa o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie z dn. 24 IV 2003 r., Dz. U. 2003, nr 96, poz. 873 z póź. zm.

⁶ Por. M. Górecki, *Idea, instytucjonalizacja i funkcje wolontariatu*, Warszawa 2013, s. 225.

⁷ M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej*, Lublin 1999, s. 271.

⁸ Jan Paweł II, *List do rodzin*, 2 II 1994, nr 16.

Zgodnie ze strukturą wychowania, w której wyróżnia się takie elementy, jak: wychowanek, wychowawca, ich spotkanie w określonej sytuacji wychowawczej, wolontariat jawi się jako specyficzne zjawisko wychowawcze.

Przed wszystkim wolontariat **jest spotkaniem osobowym** pomiędzy wolontariuszem a osobą wymagającą wsparcia. Tylko taki wolontariat ma sens, kiedy osoba wspierająca respektuje godność drugiego, obdarza ją szcunkiem i miłością. Taka postawa prowadzi do empatycznego otwarcia się na osobę obdarowywaną, na jej przeżycia, doświadczenia, potrzeby i jej los, biografię. Co więcej, taki kontakt i osobowe spotkanie sprawia, że wolontariusz poszerza swoje doświadczenie ludzkie, ubogaca swoje człowieczeństwo, jest obdarowywany przez osobę obdarowywaną wedle zasady wymiany dobra, wzajemnego obdarowywania. Bowiem w procesie wychowania dochodzi do doskonalenia nie tylko wychowanek przez wychowawcę, lecz także wychowawcy przez wychowanek, obustronnego doskonalenia, jak podkreśla Jan Paweł II w wyżej cytowanej wypowiedzi.

Spotkanie międzyosobowe, także w wolontariacie, wymaga werbalnego i niewerbalnego zaangażowania wolontariusza, zwłaszcza rozmowy i słuchania, odpowiedniej mowy ciała, pozbawionej oznak zniecierpliwienia, a wyrażającej wrażliwe zainteresowanie osobą obdarowywaną.

Znaczącą funkcję wychowawczą w wolontariacie pełni czyn, **dobry czyn**. Jest nim już samo spotkanie. Tym bardziej, kiedy wzbogaca je drobny czy poważniejszy czyn, stanowiący odpowiedź na potrzeby osoby obdarowywanej. Nie chodzi o spektakularny wymiar czynu wolontariackiego, ale jego adekwatność do sytuacji osoby

wspieranej. Jest to wychowanie przez działanie, konkretne, jak ewangeliczne i przysłowiowe podanie kubka wody; to np. wykonanie zakupów, sprzątanie, podanie leków itp. Czyny wolontariackie są konkretyzacją dobra, a świadczony dobro kształtuje osobowość, wychowuje wolontariusza jako osobę.

Czyn wolontariusza spełnia się w określonej sytuacji, która wymaga interwencji jako trudna, niekorzystna dla osoby czy grupy osób. Chociaż ocena tej sytuacji bywa wcześniej podjęta, to jednak przystąpienie do działania wolontariackiego skłania do jego aktualizacji na płaszczyźnie moralno-społecznej, czyniąc wolontariusza bardziej świadomym i wrażliwym, kształtując jego sumienie i system wartości.

Wspomniany **aspekt aksjologiczny** eksponuje rolę wartości w wychowaniu, bo nie ma wychowania bez wartości, czyli tego, co jest ważne, godne, pożądane, co służy pełnemu rozwojowi człowieka⁹. Tylko tak rozumiane wartości mogą być celami wychowania. Wolontariat ze swojej natury wprowadza wolontariusza w świat istotnych dla człowieka wartości, m.in. takich jak: wrażliwość, empatia, współczucie, miłosierdzie, dobro, dzielenie się dobrem, służba, bezinteresowność, poświęcenie, solidaryzm, współdziałanie, miłość bliźniego.

Spośród powyższych wartości „największa jest miłość” – przede wszystkim ona buduje człowieczeństwo. Stąd postulat Jana Pawła II, aby: „człowieka afirmować dla niego samego, nie dla jakiegokolwiek racji i względów – jedynie dla niego samego. Trzeba tego człowieka po prostu miłować dlatego, że jest człowiekiem – trzeba wymagać od niego miłości ze względu na szczególną godność, jaką posiada”¹⁰. Każdy człowiek godny jest umiłowania, zwłaszcza będący w jakichkolwiek

⁹ Por. K. Chałas, *Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki*, t. I, Lublin-Kielce 2006, s. 17.

¹⁰ Jan Paweł II, *W imię przyszłości kultury*, UNESCO, 2 VI 1980, w: *Nauczanie Papieskie*, t. III, Poznań-Warszawa 1985, s. 728-729.

trudnościach. Zarazem istota wychowania zawiera się w uzdolnieniu wychowanka do miłości, która jest miarą człowieczeństwa, miłości bezinteresownej, bowiem człowiek „nie może odnaleźć się w pełni inaczej, jak tylko przez bezinteresowny dar z siebie samego» (*Gaudium et spes*, 24). Taką szansę stwarza wolontariat jako szkoła człowieczeństwa, szkoła miłości bliźniego.

Ponadto miłość bliźniego, coraz bardziej bezinteresowna i ofiarna, sytuuje człowieka w perspektywie Boga, który jest miłością (por. 1J 4,8). Miłość, będąca miarą człowieczeństwa, stanowi zarazem znak obrazu i podobieństwa do Boga, wpisany w naturę człowieka, dziecka Bożego. W Bogu wolontariat odnajduje swoje ostateczne i najgłębsze uzasadnienie oraz motywację i dynamikę rozwoju. Chociaż trzeba zaznaczyć, że postawy altruistyczne podejmowane są także z innych motywacji i należy je uszanować, a także docenić.

Wolontariat wprowadza w świat znaczących wartości: osobowych, moralnych, społecznych, religijnych, nie tylko poprzez zaangażowanie wolontariusza, lecz także poprzez potrzeby osoby obdarowywanej oraz jej biografię i przykład życia.

Drugim elementem zjawiska edukacji, obok wychowania, jest **kształcenie**, rozumiane jako nauczanie i uczenie się¹¹. Nauczanie jest czynnością nauczyciela, kierowaniem procesem skutecznego uczenia się przez ucznia. Uczenie się jest aktywnością własną ucznia, zmierzającą do zdobycia wiedzy i umiejętności. Oba procesy są podstawowe dla dydaktyki szkolnej. O ile proces wychowania przez wolontariat wydaje się oczywisty, o tyle proces kształcenia przez wolontariat może budzić wątpliwości. Nie są one uzasadnione, bowiem wolontariat stwarza możliwości do:

– uczenia się – poprzez doświadczenie, czy przygotowanie się do działania wolontariackiego; to nauka samodzielna wolontariusza, egzystencjalna, mocno osadzona w kontekście ludzkiego losu;

– nauczania – poprzez zaangażowanie się nauczycieli, specjalistów po to, aby wolontariusz ze zrozumieniem i skutecznością prowadził działania pomocowe, a także mógł zdobywać nową wiedzę i umiejętności.

Dzięki różnorodnym akcjom i procesom uczeń-wolontariusz w ramach uczenia się i nauczania może uzyskać czy pogłębić wiedzę i umiejętności w zakresie m.in. rozpoznawania rzeczywistości świata, człowieka, jego historii i losu (biografii), zdrowia i choroby, trybu zdrowego życia, opieki społecznej i medycznej, rozumienia procesów rozwojowych człowieka aż po starość, relacji społecznych, przyczyn zjawisk społecznych, kwestii społecznych, zjawisk kulturowych, procesów zachodzących w gospodarce, wiedzy prawnej, czasami historycznej (lokalnej, regionalnej) itp.

Niejednokrotnie potrzebna jest pogłębiona wiedza naukowa z różnych dziedzin, aby pomóc drugiemu, innym np. podczas zajęć w świetlicy środowiskowej – uczyć się, żeby uczyć innych.

Wolontariat daje możliwości do szerszego kształcenia, bliższego rzeczywistości życia ludzkiego, jakiego szkoła nie jest w stanie przekazać. W wielu przypadkach wolontariusz może ukształtować nowe umiejętności, nie zwykle ważne dla jakości jego życia oraz formacji intelektualnej i społecznej.

Zatem wolontariat jest swoistą szkołą egzystencjalnego kształcenia, kształcenia przez czyn, pracę, fachową pomoc, możliwą do świadczenia innym, dzięki samodzielnie czy za pośrednictwem innych (np. nauczycieli) uzyskanej wiedzy i umiejętnościom.

¹¹ Por. Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1995, s. 10.

Trzeba stwierdzić, że wolontariat wychowuje i kształci, jest szkołą człowieczeństwa i życia.

Wolontariat w polskim prawie oświatowym

Jak już podkreślono, wolontariat znalazł się w aktualnie reformowanym systemie edukacji jako forma wychowania i kształcenia obowiązkowo proponowana przez wszystkie typy szkół.

W ustawie **Prawo oświatowe** z dnia 14 grudnia 2016 r. stwierdza się w art. 1, ust. 1, pkt. 12, że polski system edukacji zapewnia „kształtowanie u uczniów postaw prospołecznych, w tym poprzez możliwość udziału w działaniach z zakresu wolontariatu, sprzyjających aktywnemu uczestnictwu uczniów w życiu społecznym”¹². Wolontariat zatem postrzegany jest przez ustawodawcę jako forma wychowania społecznego, a szkołę zobowiązuje się do stworzenia uczniom możliwości zaangażowania w wolontariat. Nie jest on obowiązkowy dla uczniów, ale obowiązkowo proponowany przez szkołę.

Konsekwencją powyższego zapisu stanowią dalsze regulacje ustawowe, dotyczące statutu szkoły publicznej, który powinien w szczególności zawierać, jak określono w art. 98, ust. 1, pkt. 22, „sposób organizacji i realizacji działań w zakresie wolontariatu”¹³. Zatem szkoła w swoim podstawowym dokumencie prawnym musi ustalić zarys organizacji wolontariatu np. umiejscowienie w programie wychowawczo-profilaktycznym, status ogólnoszkolny – ponadklasowy lub klasowy, przedmiot działań, formy działalności, odpowiedzialnych za ich realizację na terenie szkoły czy poza szkołą.

Ustawa także nadaje samorządowi uczniowskiemu możliwość podejmowania działalności z zakresu wolontariatu, ale za zezwoleniem dyrektora (art. 85, ust. 6) oraz przyznaje samorządowi możliwość ustanowienia rady wolontariatu spośród członków samorządu (art. 85, ust. 7). Prawodawca tym samym sugeruje możliwość wiązania wolontariatu z samorządnością uczniów, ale za zgodą dyrektora. To działanie oddolne w środowisku uczniowskim, które może dopełniać formę odgórną, proponowaną przez nauczycieli.

W akcie wykonawczym do powyższej ustawy, zawierającym **podstawę programową** kształcenia ogólnego w nowej, ośmioletniej szkole podstawowej (podstawa dla szkół ponadpodstawowych nie jest jeszcze ustalona), pojawiają się zapisy nieco konkretniej niż w ustawie charakteryzujące rolę wolontariatu. We wprowadzeniu do podstawy programowej wśród zadań szkoły podstawowej wymienia się „przygotowanie i zachęcanie do podejmowania działań na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego, w tym do angażowania się w wolontariat”¹⁴. W treściach edukacyjnych niektórych przedmiotów znajduje się odniesienie do wolontariatu, na przykład w zakresie wiedzy o społeczeństwie, wychowania do życia w rodzinie czy etyki.

Zapis w podstawie programowej sytuje działalność wolontariacką w obszarze aktywności na rzecz środowiska:

- szkolnego;
- lokalnego.

Zasadniczym środowiskiem działalności wolontariackiej jest środowisko szkolne z jego problemami

¹² Ustawa *Prawo oświatowe* z dn. 14 XII 2016 r., Dz. U. 2017, poz. 59.

¹³ Tamże.

¹⁴ *Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej*, Załącznik nr 2 do Rozporządzenia MEN z dnia 14 II 2017 r., Dz. U. 2017, poz. 356.

i potrzebami. Zarówno nauczyciele, szczególnie wychowawcy, jak i uczniowie powinni ustalić dziedziny wymagające interwencji i ewentualnego zaangażowania wolontariuszy. Mogą one obejmować potrzeby związane z kształceniem, stanem zdrowia uczniów (chorobą, niepełnosprawnością), opieką, kulturą, infrastrukturą. W ramach kształcenia można podjąć organizację wolontariatu jako pomoc wobec uczniów doświadczających niepowodzeń edukacyjnych, poszukiwać sposobu wsparcia i współdziałania z uczniami z jakąkolwiek niepełnosprawnością lub dotkniętymi chorobą. W zakresie opiekuńczym przedmiotem wolontariatu powinna być ochrona słabszych, młodszych, organizacja pomocy materialnej uczniom jej potrzebującym. W obszarze kulturowym mieszczą się akcje jednych klas (osób, osoby) dla drugich (pomoc w wykonaniu wystroju gazetki, przygotowania imprezy, uroczystości). W zakresie infrastruktury wolontariat może dotyczyć wystroju klas, szkoły, utrzymania porządku, zagospodarowania terenu wokół szkoły. Warunkiem akcji wolontariackiej pozostaje dobrowolność i bezinteresowność wolontariuszy, ich gotowość do wrażliwej reakcji wobec rozpoznanych samodzielnie czy przypomoć innych osób (np. nauczycieli) potrzeb indywidualnych i zbiorowych, występujących w środowisku szkolnym.

Powyższe warunki obowiązują również w zakresie działań podejmowanych na rzecz środowiska lokalnego, ale wymagają monitoringu wychowawców szkolnych. W środowisku lokalnym dziedzinami interwencji wolontariatu uczniów mogą stanowić potrzeby indywidualne mieszkańców chorych, samotnych, starszych, którym przydatna bywa pomoc w zakupach, sprzątaniu, czy po prostu odwiedzin. W ramach lokalnego zaangażowania znajduje się aktywność uczniów w lokalnych, parafialnych świetlicach dla dzieci, w tym pomoc w odrabianiu lekcji, wspólne

zabawy. Jeśli w środowisku lokalnym znajdują się specjalne ośrodki dla osób z niepełnosprawnością czy starszych, to wolontariat może przejawiać się w formie odwiedzin, występów okolicznościowych, składanych życzeń czy przekazywanych drobnych upominków świątecznych itp. Innym przejawem są różne uroczystości, programy, występy dla społeczności lokalnej, w tym parafialnej np. jasełka, oratorium wielkopostne.

Form aktywności wolontariuszy w środowisku szkolnym i lokalnym jest wiele. Istotne jest, aby odpowiadały na faktyczne potrzeby osób doświadczających trudności.

Zakończenie – formacja wolontariuszy

Wolontariat jako specyficzna forma edukacji, czyli wychowania i kształcenia, wymaga formacji wolontariuszy poprzez:

- kształtowanie szacunku dla wartości osobowej każdego człowieka i odkrywanie własnej wartości ludzkiej;
- przezwyciężanie swojego egoizmu w perspektywie potrzeb i losu drugiego człowieka – budowanie wrażliwości względem bliźnich;
- gotowość do spotkania z drugim i komunikacji interpersonalnej;
- zdolność podejmowania z poświęceniem czynu pomocowego;
- oczyszczanie intencji i motywacji działań wolontariackich przez bezinteresowność;
- nabycie „kultury dawania”.

Tak rozumiana formacja wolontariuszy jest w zasadzie wychowaniem do miłości. Wychowaniem, do którego trzeba przekonywać wolontariuszy i wspomagać ich wysiłek, zmierzający do wykształcenia w sobie kultury dawania.

Kultura dawania wiąże się z kulturą przekazywania daru drugiemu człowiekowi. To, co się daje jest darem. Powinno być darem bezinteresownym dla drugiej osoby jako:

– integralna pomoc (np. materialna, ale zawsze połączona z przekazem uczuć) – to „zespół działań i postaw na rzecz człowieka potrzebującego pomocy, wspomagający jego wzrost osobowy, u podstaw którego znajduje się integracja i urzeczywistnienie wartości opisujących osobę ludzką: godności, mądrości, wolności, odpowiedzialności, miłości i transcendencji”¹⁵;

– bycie darem osobowym dla drugiego – to niematerialna forma daru tkwiąca w osobie, wyrażająca się w słowach, gestach, zachowaniach, postawach, w ofiarowaniu własnego czasu, dzieleniu się wiedzą, umiejętnościami, niejako dzieleniu się sobą;

– kultura świadczenia pomocy drugiemu człowiekowi – „sprowadza się do tej wielkiej umiejętności obdarowania drugiej osoby, by nie urazić godności, lecz sprawić obudzenie sił wewnętrznych, pozwalających na integrację wewnętrzną, wyzwolenie do samoorganizacji, samostanowienia, potrzeby wędrówki wzwyż, ku wyższym jakościami”¹⁶.

Powyższe kategorie wymagają stałej formacji indywidualnej i wspólnej, samodzielnej i wspieranej przez wychowawcę. Jest to uczenie się człowieka, jego wartości, godności, rozumienia jego odmienności, uczenie się wrażliwości, delikatności i kształtowania w sobie pragnienia jego dobra.

Taka formacja w refleksji, w dialogu z innymi, w dialogu z Bogiem, w modlitwie, w świetle Słowa Bożego, formacja poprzez czyn i jego ocenę w rachunku sumienia, w darze składanym w czasie Eucharystii staje się środkiem stymulującym działalność wolontariacką oraz integralny rozwój osoby wolontariusza. Wspomaga rozwój jego człowieczeństwa we wszystkich wymiarach: intelektualnym, emocjonalnym, moralnym, społecznym, kulturowym, duchowo-religijnym, a nawet fizycznym.

Wolontariat jest wyzwaniem dla współczesnego, polskiego szkolnictwa nie tylko dlatego, że stanowi obowiązkową propozycję organizacyjną, lecz przede wszystkim ze względu na jego znaczenie osobotwórcze, społeczne oraz edukacyjne jako dopełnienie i pogłębienie szkolnego procesu edukacyjnego, kształcenia i wychowania.

Rzetelne opracowanie programu wolontariackiego w szkole, aby nie był fikcyjny, lecz realistyczny, oraz jego wdrożenie wymaga kompetencji i zaangażowania nauczycieli, zwłaszcza katechetów, którzy w ramach tej formy aktywności prospołecznej mogą zaproponować dzieciom i młodzieży uprzywilejowany sposób pełnego rozwoju ludzkiego i chrześcijańskiego.

Ks. dr hab. Adam Maj – prof. w Instytucie Teologii Pastoralnej i Katechetyki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie.

¹⁵ K. Chałas, *Kultura dawania*, w: *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Radom 2016, s. 525.

¹⁶ Tamże.